

MARCIN BARANOWSKI ♦ MAŁGORZATA GLINKA

INSUREKCJA KOŚCIUSZKOWSKA

MATERIAŁY DYDAKTYCZNE

MARCIN BARANOWSKI ♦ MAŁGORZATA GLINKA

INSUREKCJA KOŚCIUSZKOWSKA

MATERIAŁY DYDAKTYCZNE

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Warszawa 2025

Konsultacja merytoryczna

Marcin Karkut

Wydział Kształcenia Ogólnego i Kompetencji Cyfrowych

Redakcja i korekta

Karolina Strugińska

Projekt okładki, layout,

redakcja techniczna i skład

Wojciech Romerowicz

Fotografia na okładce: © nimon_t/Bank zdjęć Photogenica,

Wykorzystano druk okolicznościowy przedstawiający portret Tadeusza Kościuszki, wyprodukowany w zakładzie litograficznym w Radomiu w 1917 r. – dostępny w zasobach cyfrowych Muzeum Narodowego: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/134763> [dostęp: 2.07.2025].

ISBN 978-83-67366-94-6

© Ośrodek Rozwoju Edukacji

Warszawa 2025

Wydanie I

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Aleje Ujazdowskie 28

00-478 Warszawa

www.ore.edu.pl

Spis treści

Marcin Baranowski

1. Insurekcja kościuszkowska – sylwetki i fakty	4
1.1. Geneza insurekcji	4
1.2. Przebieg	5
1.3. Ocena	7

Małgorzata Glinka

2. Rocznicą insurekcji kościuszkowskiej – praca z uczniami na lekcjach historii	8
2.1. Przykładowe aktywności uczniów szkół podstawowych	8
2.2. Przykładowe aktywności uczniów szkół ponadpodstawowych	8
2.3. Wybrane scenariusze ze Zintegrowanej Platformy Edukacyjnej	9
2.4. Źródła i materiały pomocnicze	9

1. Insurekcja kościuszkowska – sylwetki i fakty

1.1. Geneza insurekcji

U źródeł insurekcji kościuszkowskiej leżała klęska Rzeczypospolitej w wojnie z Rosją, toczonej od maja do lipca 1792 roku. Konsekwencją przegranej był upadek dzieła reform podjętego przez Sejm Czteroletni, zwieńczonego uchwaleniem Konstytucji 3 maja. Po wojnie kraj został oddany pod zarząd zdrajców z konfederacji targowickiej (król Stanisław August Poniatowski zgłosił do niej akces). Całkowite podporządkowanie się carycy Katarzynie II nie uchroniło Rzeczypospolitej przed II rozbiorem, w którym oprócz Rosji uczestniczyły Prusy. Po jego ratyfikowaniu przez Sejm Rzeczpospolita pozostała kadłubowym państwem o powierzchni ok. 215 tys. km² i z około 4 mln mieszkańców. Wciąż obejmowała obszar lenna Kurlandii, podczas gdy utracone zostały np. ziemie rdzennie polskie, jak Wielkopolska czy Kujawy.

Poważnym obciążeniem dla kraju wyniszczonego ekonomicznie rządami Targowicy stał się obowiązek utrzymywania ok. 30 000 żołnierzy rosyjskich. Doprowadziło to do sytuacji, w której z braku funduszy miały zostać zredukowane jednostki polskie (przy tej okazji Rosjanie liczyli na zasilenie własnych szeregów polskimi żołnierzami, których cenili). Poważny problem stwarzał również obowiązek kwaterunkowy. Budynki koszarowe istniały tylko w największych miastach, jak Warszawa, Kraków, czy Wilno. Oznaczało to, że znaczna część żołnierzy rosyjskich została zakwaterowana w prywatnych domach, co rodziło szereg problemów społecznych.

W tym samym czasie we Francji trwała rewolucja, która zbliżała się do swojej najbardziej radykalnej fazy – w styczniu 1793 roku ścięty został król Ludwik XVI. Konflikt Francji z monarchiami starego porządku, w tym państwami rozbiorowymi, dawał nadzieję na wsparcie sprawy polskiej nad Sekwaną.

W tych warunkach, w niepodległościowej organizacji spiskowej skupiającej zarówno żołnierzy, jak i cywilów (o różnych poglądach politycznych), dojrzała decyzja o wywołaniu zbrojnego powstania skierowanego przede wszystkim przeciwko Rosji. Na wodza został wybrany generał lejtnant Tadeusz Kościuszko – blisko pięćdziesięcioletni generał, który odebrał wykształcenie w Polsce i we Francji. Miał bogate doświadczenie (głównie fortyfikacyjne) wyniesione z wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych, a także z wojny 1792 roku. Podczas tej ostatniej wyraźnie wyróżniał się na tle polskich dowódców. Poza tym Kościuszko nie był skompromitowany związkami z Targowicą ani królem Stanisławem Augustem. Przed wybuchem powstania w kraju została rozwinięta przez spiskowców akcja propagandowa, której zadaniem było przedstawienie społeczeństwu Kościuszki jako męża opatrnościowego, który mógł uratować Rzeczpospolitą.

1.2. Przebieg

Wstępem do wybuchu powstania stał się marsz 1. Wielkopolskiej Brygady Kawalerii Narodowej dowodzonej przez Antoniego Madalińskiego. Oficer ten, należący do grupy spiskowców, zagrożony został aresztowaniem. Dlatego samowolnie poprowadził swój oddział (ok. 1000 szabel) z Ostrołęki na zachód, poprzez pogranicze z Prusami, by przez następnie przez Sochaczew i Nowe Miasto nad Pilicą dojść do Końskich. Jego dotarcie w świętokrzyskie zbiegło się z przybyciem Kościuszki do Krakowa i ogłoszeniem powstania. Zgodnie z jego aktem Kościuszko otrzymał władzę dyktatorską – zarówno cywilną, jak i wojskową. Tym samym Naczelnik wziął na siebie ogromny ciężar i moc obowiązków. Miała mu podlegać Rada Najwyższa Narodowa, a tej z kolei organy administracji lokalnej.

Kampania wojenna rozpoczęła się od podjęcia przez Kościuszkę marszu w kierunku Warszawy. Polski wódz dysponował kilkutysięcznymi siłami regularnego wojska oraz blisko dwutysięczną grupą chłopów uzbrojonych w kosy. Zastosowanie tego typu oddziałów było pokłosiem amerykańskich doświadczeń Kościuszki oraz obserwacji najnowszych rozwiązań francuskich. Nowość stanowiło zastosowanie osadzonej na sztorc kosi jako broni – jak się okazało – bardzo skutecznej w bezpośrednim starciu.

4 kwietnia 1794 pod Racławicami doszło do spotkania wojsk powstańczych (ok. 7 000) z jedną kolumną rosyjskich, których zadaniem było zablokowanie marszu Kościuszki. Wykorzystując przewagę liczebną oraz współdziałanie trzech typów broni, Naczelnik rozbił przeciwnika, a rozstrzygających natarć dokonali chłopci uzbrojeni w kosy. Sukces taktyczny nie przełożył się jednak na powodzenie w aspekcie operacyjnym – dalszy ruch Kościuszki na północ okazał się niemożliwy wobec nadejścia kolejnych sił rosyjskich.

Sytuację zmienił dopiero wybuch powstania w Warszawie (17 kwietnia) oraz w Wilnie (24 kwietnia). W obydwu przypadkach rosyjskie garnizony poniosły poważne straty (insurekcja warszawska uznawana jest za największą porażkę Rosjan w okresie powstania) i zostały zmuszone do odwrotu. W połowie maja Naczelnikowi oblężonemu pod Połanцем wsparcia udzieliły jednostki polskie, które nadeszły z Lubelszczyzny. Kościuszko rozpoczął wówczas pościg za Rosjanami, który zakończył się bardzo niefortunnie bitwą pod Szczekocinami (6 czerwca).

Do sił rosyjskich dołączyła tam armia pruska dowodzona przez króla Fryderyka Wilhelma II, który zdecydował się wystąpić przeciwko powstaniu. Oznaczało to, że Polacy musieli zmierzyć się z przeciwnikiem dysponującym dwukrotną przewagą w piechocie i kawalerii oraz kilkukrotną w artylerii. Pomimo mężnej postawy i kilku udanych natarć polskiej piechoty (szczególnie na lewym skrzydle, przeciwko Prusakom), umiejętne zastosowanie przez przeciwnika artylerii (w tym konnej, co stanowiło nowość) oraz kawalerii doprowadziło do rozbicia szyku polskiego. Załamany Kościuszko miał nawet próbować samobójstwa. Pomimo porażki polskim dowódcą udało się zapobiec dezorganizacji

podczas odwrotu i wyprowadzić wojska z pola bitwy w kierunku Kielc, a następnie dalej – pod Warszawę. Jedną z konsekwencji przegranej pod Szczekocinami było zajęcie Krakowa przez Prusaków.

Kolejny etap wojny wyznaczyły walki obronne powstańców pod Raszynem i Gołkowem, a następnie oblężenie lewobrzeżnej części Warszawy przez Prusaków i Rosjan. Fortyfikacje stolicy zostały dobrze przygotowane przez Kościuszkę, dzięki czemu Polacy wytrzymali dwumiesięczne oblężenie. Nieudane szturmowanie oraz wybuch powstania w Wielkopolsce (wspartego później przez Kościuszkę dywizją dowodzoną przez generała majora Jana Henryka Dąbrowskiego) zmusiły wojsko pruskie do odejścia spod Warszawy. Na lewym brzegu Wisły, na południe od stolicy, pozostały jednak około czterynastotysięczne siły rosyjskie dowodzone przez generała lejtnanta Iwana Jewstafjewicza Fersena.

Podczas gdy broniła się Warszawa, skapitulowało Wilno. W tej sytuacji największe zagrożenie zarysowało się z kierunku wschodniego. Korpusy rosyjskie stopniowo spychały siły powstańcze. Wśród dowódców carskich wyróżniał się generał piechoty Aleksander Wasiliewicz Suworow, który w bitwach pod Krupczycami (17 września) i Terespołem (19 września) rozbił polską dywizję dowodzoną przez generała majora Karola Sierakowskiego.

Wobec niebezpieczeństwa połączenia Suworowa z Fersenem, Kościuszko zdecydował się na osobistą interwencję i podjęcie próby rozbicia rozdzielonych sił rosyjskich po kolei. Czas był ku temu najwyższy. Już 4 października Fersen przeprowadził swoje wojska na prawy brzeg Wisły. Sześć dni później pod Maciejowicami doszło do bitwy, w której wojska Kościuszki zostały pobite, a ciężko ranny Naczelnik dostał się do niewoli.

Planując operację przeciwko Fersenowi, Kościuszko popełnił serię błędów. Przede wszystkim nie zadbał o zapewnienie sobie przewagi liczebnej nad przeciwnikiem, chociaż miał taką możliwość. Poza tym założył, że dwie dywizje polskie spotkają się na polu bitwy. W wyniku problemów z komunikacją pomiędzy obydwoma grupami oraz (prawdopodobnie) braku dokładnych map terenu, dywizja Kościuszki stanęła do bitwy osamotniona. W dodatku z powodu przejęcia kuriera przeciwnik znał plan działania strony polskiej. Błędy Naczelnika podkreślano w licznych opracowaniach. Trzeba jednak zauważyć, że Kościuszko był po prostu „dzieckiem” swojej epoki. Tendencja do osłaniania mniej istotnych kierunków, prowadząca do braku sił na polu rozstrzygającym, stanowiła przypadłość dowódców w XVIII w. Zmiany w tej materii miała przynieść dopiero epoka napoleońska.

Klęska maciejowicka – utrata kilku tysięcy żołnierzy, a przede wszystkim Naczelnika – stanowiła początek końca powstania. Miejsce Kościuszki (ale ze znacznie mniejszymi uprawnieniami) miał zająć Tomasz Wawrzecki. Jego wybór był wynikiem kompromisu pomiędzy różnymi stronnictwami politycznymi powstania. Wawrzecki nie miał jednak odpowiedniego doświadczenia wojskowego, ani charyzmy, żeby spełnić rolę nowego przywódcy.

W efekcie bitwy pod Maciejowicami Suworow połączył siły z Fersenem i szybkim marszem skierował się pod Warszawę. Przedmoście praskie nie było odpowiednio przygotowane do obrony. Rosjanie symulowali przygotowania do długotrwałego oblężenia, a tymczasem rano 4 listopada przeprowadzili gwałtowny szturm na umocnienia praskie. Osie natarcia poszczególnych kolumn zostały wyznaczone w taki sposób, żeby jak najszybciej dotrzeć do mostu na Wiśle. W ciągu kilku godzin wojskom Suworowa udało się osiągnąć ten cel. Zapłaciły za to stratami sięgającymi kilku tysięcy żołnierzy, jednak zupełnie zdeorganizowały lub zniszczyły kilkunastotysięczne siły polskie broniące Pragi. Moskale dopuścili się tam krwawej rzezi, której ofiarami padli także cywile. Koszmarny spektakl obserwowany był przez ludność i wojsko pozostawione w lewobrzeżnej części stolicy. W ten sposób Suworow złamał resztkę oporu powstańców i doprowadził do kapitulacji stolicy. Resztki armii powstańczej uległy rozproszeniu pod Radoszycami. Rzeź Pragi na dziesięciolecia stała się dla Polaków symbolem rosyjskiego barbarzyństwa. Pamięć o niej zatarty dopiero dwudziestowieczne tragedie.

1.3. Ocena

Insurekcja kościuszkowska stanowiła zbrojną próbę ratowania niepodległości Rzeczypospolitej i zakończyła się klęską. Zmagania toczono w dużo trudniejszych warunkach niż wojna 1792 roku trwały jednak znacznie dłużej. Powstanie wyzwoliło duży potencjał społeczeństwa Rzeczypospolitej. Podjęta przez Kościuszkę próba poprawy losu chłopów i zaangażowania ich w walkę o niepodległość przyniosła pewien – wprawdzie dość ograniczony – skutek. Dla samego Naczelnika powstanie zakończyło się niewolą (został zwolniony po śmierci carycy Katarzyny II), a także ranami, których skutki odczuwał jeszcze przez lata. W armii powstańczej cenne doświadczenia zebrali jednak oficerowie i żołnierze, którzy wzięli udział w kolejnych zrywach narodowych – w okresie napoleońskim i powstaniu listopadowym.

2. Rocznica insurekcji kościuszkowskiej – praca z uczniami na lekcjach historii

2.1. Przykładowe aktywności uczniów szkół podstawowych

Uczniowie mogą:

- przygotować gazetkę szkolną, w której przedstawia różne aspekty powstania, takie jak: przebieg najważniejszych bitew, portrety bohaterów, życie codzienne w czasie powstania;
- zorganizować szkolną konferencję historyczną, podczas której przedstawia krótkie prezentacje na różne tematy związane z powstaniem i przedyskutują je na forum;
- nakręcić filmy krótkometrażowe, w których zaprezentują wybrane wydarzenia z powstania;
- stworzyć historyczną grę planszową, np. odtwarzającą szlak przemarszu wojsk, która może być ciekawym sposobem na utrwalenie wiedzy o powstaniu i jego bohaterach.

Dodatkowe zasoby, z których mogą skorzystać nauczyciele oraz uczniowie:

- teki i opracowania edukacyjne wydawane przez Instytut Pamięci Narodowej, np. Lipko M., Pawłowski J.M., Pejaś E., Ruczyński M., (2020), *Polski gen wolności. 150 lat walki o Niepodległość (1768–1918)*, Warszawa: IPN;
- działalność stowarzyszeń historycznych – organizują one wykłady, konferencje i wystawy poświęcone historii Polski, w tym także powstaniu kościuszkowskiemu;
- inscenizacje bitew i pokazy grup rekonstrukcyjnych – pozwalają naocznie prześledzić przebieg niektórych wydarzeń, poznać elementy uzbrojenia, umundurowanie i stroje z epoki.

2.2. Przykładowe aktywności uczniów szkół ponadpodstawowych

Uczniowie mogą:

- zorganizować debatę na temat: „Czy powstanie kościuszkowskie miało szansę powodzenia?” lub „Jakie były główne przyczyny i skutki insurekcji kościuszkowskiej?”;
- zrealizować projekt badawczy polegający na zaprezentowaniu wybranego aspektu powstania (np. roli kobiet, udziału chłopów, działań dyplomatycznych);
- dokonać analizy źródeł historycznych – np. porównać różne relacje z bitwy pod Racławicami;
- stworzyć stronę internetową lub bloga poświęconego powstaniu kościuszkowskiemu.

Ważne jest, aby zachęcać uczniów do samodzielnej pracy z materiałami źródłowymi i do formułowania własnych wniosków. Nauczyciel powinien pełnić rolę przewodnika i wspierać uczniów w ich poszukiwaniach.

Dodatkowe zasoby, z których mogą skorzystać nauczyciele i uczniowie:

- archiwa państwowe – można tam znaleźć wiele interesujących dokumentów związanych z powstaniem – takich jak listy, rozkazy, czy relacje świadków;
- strona Szukaj w Archiwach – zawierająca zbiory archiwalne online: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/> [dostęp: 27.06.2025];
- biblioteki uniwersyteckie – posiadają bogate zbiory książek, czasopism i artykułów naukowych dotyczących historii Polski, ich przegląd umożliwia Akademicka Platforma Czasopism (szczególnie wart polecenia wydaje się „Kwartalnik Historyczny”) online: <https://apcz.umk.pl> [dostęp: 27.06.2025].

2.3. Wybrane scenariusze ze Zintegrowanej Platformy Edukacyjnej

Dla szkoły podstawowej:

- *Powstanie kościuszkowskie*: <https://zpe.gov.pl/a/powstanie-kosciuszkowskie/DO-OTuIdZi> [dostęp: 27.06.2025].
- *Bitwy powstania kościuszkowskiego*: <https://zpe.gov.pl/a/bitwy-powstania-kosciuszkowskiego/D2QqJC2NL> [dostęp: 27.06.2025]

Dla szkoły ponadpodstawowej:

- *Insurekcja kościuszkowska i III rozbiór Polski*: <https://zpe.gov.pl/b/insurekcja-kosciuszkowska-i-iii-rozbior-polski/PEe6U0Fc8> [dostęp: 27.06.2025]
- *Rzeczpospolita znika z mapy. Trzeci rozbiór Polski*: <https://zpe.gov.pl/b/rzeczpospolita-znika-z-mapy-trzeci-rozbior-polski/PnCNtwqPh> [dostęp: 27.06.2025].
- *Wybuch powstania kościuszkowskiego*: <https://zpe.gov.pl/b/wybuch-powstania-kosciuszkowskiego/PCmkWtCJW> [dostęp: 27.06.2025].

2.4. Źródła i materiały pomocnicze

Książki, artykuły, strony internetowe:

- Szukała M., (2024), *230 lat temu rozpoczęła się Insurekcja Kościuszkowska – pierwsze wielkie powstanie narodowe* – artykuł na portalu Dzieje.pl: <https://dzieje.pl/artykuly-historyczne/230-lat-temu-rozpoczela-sie-insurekcja-kosciuszkowska-pierwsze-wielkie> [dostęp: 27.06.2025].
- (b.a.), (2024), *Rzeź warszawskiej Pragi, czyli tragiczny koniec powstania kościuszkowskiego* – artykuł na stronie PolskieRadio.pl: <https://www.polskieradio.pl/39/156/arttykul/1275693,rzez-warszawskiej-pragi-czyli-tragiczny-koniec-powstania-kosciuszkowskiego> [dostęp: 27.06.2025].

- *Powstanie kościuszkowskie: najważniejsze informacje* – zbiór artykułów na stronie „Tygodnika Powszechnego”: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/powstanie-kosciuszkowskie-27699> [dostęp: 27.06.2025].
- *Powstanie kościuszkowskie* – lekcja w multipodręczniku z obudową Gdańskiego Wydawnictwa Oświatowego: <https://gwo.pl/podroze-w-czasie-klasa-iv-rozdzial-17-powstanie-kosciuszkowskie/> [dostęp: 27.06.2025].
- *200 000 złotych – Powstanie Kościuszkowskie – 1994 rok* – informacje o jubileuszowej monecie na portalu PartnerNumizmatyczny.com: https://numizmatyczny.com/moneta-200000zlotych-powstanie-kosciuszkowskie?srltid=Afm-BOOpHOkqnwknFSsTnAc0PJcfu0zXcvC2BUT_NciffWYDsomVqQTIK [dostęp: 27.06.2025].
- *Lekcje historii. Powstanie kościuszkowskie* – film na kanale YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=bg6Ev_ekXXo [dostęp: 27.06.2025].
- Anipariakou V., (2024), *Drugi rozbiór i powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji Ottona Heinricha Igelströma*, „Kwartalnik Historyczny”, T. 131, Nr 1 (2024) – online: <https://apcz.umk.pl/KH/article/view/52825> [dostęp: 27.06.2025].
- Szukała M., (2024), *Pierwsze wielkie powstanie narodowe. 230 lat temu rozpoczęła się Insurekcja Kościuszkowska* – artykuł na stronie Polskiej Agencji Prasowej: <https://www.pap.pl/aktualnosci/pierwsze-wielkie-powstanie-narodowe-230-lat-temu-rozpoczela-sie-insurekcja> [dostęp: 27.06.2025].
- Zbiór artykułów naukowych poświęconych powstaniu kościuszkowskiemu w bazie Muzeum Historii Polski: <https://muzhp.pl/wyszukiwarka?phrase=powstanie+ko%C5%9Bciuszkowskie> [dostęp: 27.06.2025].
- Obraz Michała Stachowicza *Jerzy Waszyngton odznacza Kościuszkę Orderem Cynynata* w zasobach Wikimedia: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=77943681> [dostęp: 27.06.2025].
- *Tadeusz Kościuszko – człowiek idei: żołnierz wolności* – zasoby online Muzeum Historii Polski: <https://kosciuszko.muzhp.pl/zolnierz-wolnosci> [dostęp: 27.06.2025].
- Portret nieznanego artysty *Agrippa Hull, ordynans Tadeusza Kościuszki* – w zasobach Google Arts & Culture: https://artsandculture.google.com/asset/agrippa-hull-orderly-of-tadeusz-ko%C5%9Bciuszkowski-n-n/_QHGnspmyTmCNQ?hl=pl [dostęp: 27.06.2025].
- *Wirtualne Muzeum Tadeusza Kościuszki* – zasób na portalu wielkie historie.pl: <https://wielkiehistorie.pl/posty-projektow/post-projetkow/>
- Zasoby społeczności Wordwall: quizy, testy, zadania dotyczące Tadeusza Kościuszki: <https://wordwall.net/pl-pl/community/tadeusz-ko%C5%9Bciuszkowski-na-czele-powstania-historia> [dostęp: 27.06.2025].
- „KOS” – *lekcja historii on-line o losach Tadeusza Kościuszki i upadku Rzeczypospolitej* – materiał na stronie tvp.pl: <https://www.tvp.pl/75807155/tadeusz-kosciuszko-lekcja-on-line-na-podstawie-filmu-kos-w-tvp-vod> [dostęp: 27.06.2025].

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Aleje Ujazdowskie 28

00-478 Warszawa

tel. 22 345 37 00

www.ore.edu.pl